

СОЛЕВАРІННЯ В ДРОГОБИЧІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ У XVI-XVIII ст.*

Дрогобич розташований у районі багатому на корисні копалини, зокрема нафту і сіль. Першу згадку про видобування нафти “за Дрогобичем” зустрічаємо в книзі лікаря Еразма Сикста, виданій у 1617 р. латинською мовою. Як пише Е. Сикст, мінеральна вода, що супроводила нафту, в той час застосовувалась для лікування різних хвороб¹. Сама нафта (“ріпниця”) вживалась як коломазь². Але серйозного значення в економіці міста нафта в той період не відіграла. Зате добування солі в краю займало одне з найважливіших місць серед інших галузей господарства. Література про солеварні промисли Прикарпаття досить велика. Проблемою займалися як українські, так і польські історики. Зберігають наукове значення дві праці Я. Рутковського про солеваріння на Підкарпатті в XVI ст., в яких зроблено статистичні підрахунки за матеріалами люстрацій, опублікованих в “Жерелах до історії України-Руси”³. Деякі спостереження про розвиток солеварного промислу в XV-XVI ст. зробили також Й. Дікер і Я. Турська⁴. Щодо XVI-XVII ст., існує праця В. Осуховського, яка, судячи з заголовку⁵, мала б бути монографією питання. Насправді ж вона побудована винятково на матеріалі ухвал сеймиків XVII-XVIII ст., з яких вибрані окремі, часто випадкові згадки про збут солі; майже всі вони дуже загального характеру. Ким і в яких розмірах вироблялася сіль в XVI-XVIII ст., на яких ринках продавалася, – цих питань Осуховський навіть не намагається ставити. З жуп Дрогобиччини він згадує лише дрогобицьку і котівську, хоч в XVII-XVIII ст. солеваріння в Котові занепало, але зате солеварні підприємства з'явилися в Трускавці, Стебнику, Станілі та в інших селах. Кожне з цих підприємств розглядалося як окрема жупа. Зверталася до теми Г. Полячкувна, яка подала перелік дрогобицьких старост і жупників (щоправда, неповний). У повоєнній історіографії в декількох публікаціях тему порушував автор⁶, а також Б. Грабовецький та П. Сіреджук⁷. Технологію видобування й виварювання солі вивчав Ю. Гошко⁸.

Незважаючи на наявність порівняно обширної літератури, тема дрогобицького солеваріння в XVI-XVIII ст. не є вичерпаною. Зокрема, бракує узагальнюючої праці, в якій би найповніше було проаналізовано джерела (опубліковані й писемні), а також подано підсумкові статистичні дані про розвиток у Дрогобичі соледобувного промислу.

Багато історичних джерел засвідчують, що економічною основою розвитку Дрогобича з найдавніших часів було солеваріння. В Галицько-Волинському літописі є відомості, які дозволяють пов'язувати розвиток міста Коломиї, а також “Солей” (імовірно, пізнішого містечка Стара Сіль на Самбірщині) з наявністю в цих місцевостях солеварних промислів⁹. Ще більшою мірою це стосується Дрогобича, який уже в XV і наступних століттях був значно більшим осередком солеваріння.

* Ця стаття є частиною дисертаційного дослідження автора “Місто Дрогобич в XVI-XVIII ст.”, виконаного в Інституті суспільних наук АН України в 1957-1960 рр.

Є підстави припускати, що найдавнішою частиною міста була територія солеварні та довколишньої забудови (пізніше Зварицьке передмістя). Це підтверджується тим, що три найстарші дрогобицькі церкви, які згадуються вже в документах XV ст. (Юра, П'ятницька і Чесного Хреста)¹⁰ здавна були розташовані поблизу соляних промислів, на невеликій віддалі одна від одної.

Говорячи про виникнення Дрогобича – осередку солеварної промисловості ще в період Київської Русі, не можна обминути твердження деяких польських істориків, що солеваріння в Дрогобичі, як і саме місто, розвинулись вже після захоплення галицької землі Польщею “завдяки опіці таких польських королів як Казимир Великий і Владислав Ягайло”¹¹. Всупереч таким твердженням, ряд джерел дозволяє зробити висновок про розвиток солеваріння ще до появи польської адміністрації.

Так, лист папи Боніфація IX до перемишльського католицького єпископа Еріха, хоч і датований 1390 роком, засвідчує факт існування Дрогобича у час панування в Галицькому князівстві Володимира Опольського (1372-1379), вказуючи, що цей князь надав галицькому католицькому архієпископству “десятину солі в Дрогобичі і Жидачеві, яка тому князеві справедливо належала” (*decimam salis in Drohobicz et Sudozola... ad eundem Ducem fusto titulo pertinentia*)¹². Очевидно, всі прибутки з солі “справедливо належали” цьому князеві як регалія, отримана ним у спадок від Галицько-Волинського князівства¹³.

Як видно з цього, дрогобицькі солеварні вже в середині XIV ст. мали велике економічне значення, що дозволяє припустити їх існування у значно раніший час. Справді, згадки про добування солі на Підкарпатті зустрічаємо в Києво-Печерському патерику при описі подій 1096 р.: “Егда Святополкъ съ Давыдом... рать зачаста... и не пустиша гостей из Галича, ни лодій¹⁴ от Перемышля и не бысть соли въ всеи Руской земли... И бѣ видѣти тогда суща люди в велицѣй печали и изнемогих от глада...”¹⁵ Перемишль тут згаданий як найбільший центр, з-поблизу якого довозили сіль, бо відомо, що ні в самому Перемишлі, ні в його околицях виробництва солі ніколи не було (так звана Перемишльська жупа була в Старій Солі Перемишльської землі). Існують певні підстави для припущення, що з-поміж солі, яка привозилася купцями “з Галича і від Перемишля”, значна частка належала дрогобицькій, бо Дрогобицька жупа здавна була найбільшою на Підкарпатті¹⁶.

Про високий рівень соледобувного промислу за часів Київської Русі свідчить той факт, що в наступні століття в Дрогобичі, як і в інших центрах солеваріння, зберігалася техніка виробництва і технічна термінологія, вироблена в той час. Так, з Києво-Печерського Патерика видно, що сіль, яка привозилася до Києва з околиць Галицької і Перемишльської земель, мала форму “головажені”¹⁷. Назва “головажня”, яка трапляється і в “Руській правді”¹⁸, вживалася ще в XVI ст.¹⁹, а пізніше була замінена назвою “топка” і означала конічну грудку солі. Сформована в топки сіль користувалася на Наддніпрянщині і в Закарпатті в XVI-XVIII ст. найбільшим попитом у зв'язку зі зручністю транспортування²⁰, й вироблялася на підкарпатських солеварнях аж до початку XX ст. При цьому, як видно з термінології, технологія, що застосовувалася в XV-XVIII ст., була започаткована раніше. Як відзначалося в джерелі середини XVI ст., “сіль, формовану в топки, варять на менших пательнях, які русини називають черинами”²¹. Назва “черин” (черинь) походить з давньоруського слова “чрень”, ймовірно з давніх часів походить, очевидно, і конструкція цих черинів. Це видно, зокрема, з того, що на соляних варницях Солікамська в північно-східній Росії застосовувались здавна “црени” такого ж типу, як і в Дрогобичі (квадратні сковороди, склепані з великого числа залізних “полиць” або “блях”)²². З часу

Київської Русі походять, можливо, й інші місцеві терміни, пов'язані з солеварінням, наприклад, “вертіж” – назва оплат за користування соляним розчином з державних джерел.

Високий рівень солеварної промисловості сприяв створенню місцевих кваліфікованих кадрів спеціалістів-зваричів. Тому після встановлення на Підкарпатті польської адміністрації місцеве українське населення зберегло великий вплив у цій галузі²³. Але вже наприкінці XV ст. і особливо в XVI-XVII ст. в руках українських міщан і селян залишалися лише невеликі черини і переважно роздрібна торгівля сіллю. Більшість соляних жуп належали католицьким магнатам і шляхтичам, а також королівському скарбу. Королівські (скарбові) жупи концентрувались, як правило, в Перемишльській землі, причому переважно на Дрогобищині. Деякі з них входили до складу староств, але найбільші жупи, в тому числі дрогобицька, знаходилися в юрисдикції королівського скарбу, який керував ними через окремих “жупників”²⁴. Досить часто скарб давав ці жупи в оренду або під заставу позичених грошових сум, найчастіше тим же жупникам, але все-таки зберігав нагляд над виробничою і фінансовою діяльністю, давав адміністрації розпорядження виплачувати від імені скарбу великі грошові суми різним особам. Так, в 1425 р. дрогобицький жупник Дзятко одержав розпорядження платити 20 гривень князю Митькові Симеоновичу. У 1436 р. король “записав на Дрогобицьких жупах” 100 гривень князеві Андрушкові Острозькому²⁵.

У другій половині XV ст. жупниками найчастіше були італійські купці, яким вдалося значно підвищити рентабельність жуп. Так, 1454 р. дрогобицька жупа разом з міським митом була орендована генуезцеві Христофорові Гвардія де Санкто Ромуло і Юліанові де Валетаріо за 1400 гривень на рік²⁶, а 1485 р. їх наступник, флорентієць Айнольф Тедалді сплатив уже королівському скарбові 2000 гривень²⁷, перевищивши установлений контрактом розмір річної орендної плати.

У першій половині XVI ст. дрогобицька жупа була об'єднана з перемишльською в одній адміністративно-економічній одиниці, що отримала назву “Жупи Руських земель”. Очоловав її “жупник Руських жуп”. В 1558 р. три жупи, які перед тим входили до самбірського староства (в Котові, Ясениці і Нагуєвичях), також були приєднані до “Руських жуп”²⁸. Так найбільші королівські жупи були об'єднані в одне велике підприємство. Разом з тим, відбулися зміни і в технології виробництва. Вже в перших десятиріччях XVI ст., крім малих черинів (площею прибіл. 5 кв. м.), на всіх більших жупах були також великі панви для виварювання солі площею до 20-40 кв. м. і більше. Широко використовувалися також кінні керати, тобто, коловороти, для черпання сировиці (соляного розчину) з шахт. Інвентар Старосільської жупи з 1559 р.²⁹ і датований вище інвентар трьох жуп Самбірського повіту за 1558 р. подають досить докладний опис організації виробництва на жупах. З люстрації руських жуп (в тому числі і дрогобицької) за 1565 і 1570 рр. і з люстрацій та інвентарів тих же жуп за 1686, 1760 і 1768 років³⁰ видно, що в наступні сторіччя оснащення солеварень і їхній зовнішній вигляд майже не змінилися. Дрогобицька жупа, як і всі великі жупи, займала досить значну територію, оточену ровами і частоколом, у якому влаштовано ворота фортечного типу. На території жупи, крім солеварного обладнання, були також будинки для адміністративного персоналу і робітників, крамниця, кухня, корчма. На кожній жупі функціонували одна або декілька шахт для видобування сировиці. Ці шахти або криниці називались “вікнами”, чи “шибами”. Як зазначалося в інвентарі 1558 р., “по-простому їх звать банями”³¹ (згодом словом “баня” стали називати цілі жупи). В Дрогобичі здавна було два “вікна”: нижнє, що постачало сировицю на панви скарбової жупи, і верхнє, яке обслуговувало черини старости і окремих міщан³². Стіни “вікон” було обкладено

дерев'яним цямринням. Над "вікнами" стояли керати, розміщені в спеціальних приміщеннях (шопах). Тут був встановлений "стоячий вал" ("веретено"), що обертався на залізних чопах, а нижнім кінцем спирався на залізне денце, закріплене на хрестоподібній дерев'яній основі. Стоячий вал обертався парою коней або волів (для запрягання їх до нього були прикріплені окована штильвага, з двома орчиками, посторонками і шлеями). Через насаджене на стоячому валі "пальчасте колесо" обертовий рух передавався на "трибове колесо", насаджене на лежачий вал, який також був встановлений на залізних чопах і скріплювався залізними обручами. На лежачий вал намотувалась конопляна линва ("тормош"), до якої були підвішені "коші", зшиті з волової шкіри і скріплені залізними обручами. Кошами сировиця піднімалася на поверхню. Лугування прісною водою застосовувалося лише під час морозів або посухи. З кошів сировиця виливалась у влаштований навколо "вікна" верхній резервуар ("творило"), а з нього через отвір ("пробій") стікала в кадь, звідки подавалася системою жолобів, встановлених на дерев'яних "кобилицях" до "веж" – дерев'яних споруд, в яких підвішувались на "ключках" (гаках) панви й черини. Вежі досягали досить значних розмірів. Так, у Дрогобичі одна з веж мала розміри 50x15 ліктів, тобто 23x8,3 м. Крім виробничого приміщення, використовувались сушарні, які опалювались димом від топок, і комірчини зваричів (солеварів). Поза тим, на території жупи розміщувалися склади солі, кузні для ремонту обладнання, майстерні бондарів, що виготовляли тару³³.

Централізація виробництва і підвищення його технічного рівня супроводжувалися підвищенням продуктивності праці, насамперед за рахунок впровадження мануфактурного поділу праці. Якщо на обслуговуванні черинів, що належали окремим міщанам і селянам, всі операції виконувались, як правило, однією людиною, то кожна панва нового зразка обслуговувалася трьома майстрами: головним зваричем, лопатником і рубачем, який готував дрова для топки. Крім того, на жупі працювали "ставбичі" (пакувальники), "колісні" і поганячі, що обслуговували керат, а також ремісники різних фахів – ковалі, які ремонтували і виготовляли панви, черини, залізні частини кератів; бондарі, що робили бочки для солі; поворозники, які виготовляли линви; теслярі, мулярі та ін. Вже в XVI ст. переважна більшість кваліфікованих працівників на жупах наймалася за відрядною оплатою. Так, 1558 р. зваричам платили по 2 золоті, 6 грошів, 12 динарів за кожні 100 виварених бочок, а в 1565-70 – по 10 грошів за кожну виварену панву солі³⁴.

Щоправда, певна частина зваричів була у деякій залежності від адміністрації жупи, оскільки вони мали свої хати та маленькі городи на жупному ґрунті і вважались "жупними підсадками". По деяких селах підсадки утворювали більшість найманих зваричів на жупах, але в Дрогобичі жупними підсадками були лише 5 бондарів, коваль і кілька слуг, а більшість зваричів мешкали не на жупному, а на старостинському ґрунті (Зваричьке передмістя). Ступінь залежності зваричів від старости був незначним, а їхня праця на жупах мала, назагал, вільнонайманий характер. Про це, зокрема, свідчить той факт, що єдиним способом знайти робітників для найтяжчих і небезпечних для життя робіт (ремонт цямриння) було підвищення оплати. Широке застосування найманої праці поряд з мануфактурною організацією виробництва дозволяють погодитися з думкою про те, що в солеварній промисловості Підкарпаття в той період досить виразно заважувалися елементи капіталістичного укладу. Солеваріння в Підкарпатті в XVI ст. було більш-менш на такому ж рівні розвитку, що й у районі солікамських промислів XVII ст., коли там, на думку М. Устюгова, почала зароджуватись капіталістична мануфактура³⁵.

Наявність капіталістичних елементів сприяла інтенсифікації праці на жупах. Якщо в Дрогобичі на черинах, що належали дрібним виробникам, солеваріння велось тільки

протягом 47-55% робочих днів у зв'язку з тим, що власники їх самі займалися збутом солі, а також сільським господарством, то на королівській жупі панви працювали по 43 робочі тижні на рік, не рахуючи періодів ремонту. Робота на сировичних "вікнах" велася вдень і вночі, а кератні коні "часто гинули від тяжкої і безнастанної роботи"³⁶. Зауважимо, що в сфері самого солеварного виробництва широко застосовувалася панщина, переважно на допоміжних роботах (підвіз дров, вивіз солі з жуп на склади). Якщо врахувати всіх людей, які хоча б тимчасово працювали в "Руських жупах", то з'ясовується, що вже в другій половині XVI ст. тут було зайнято біля 1000 працівників, причому 65% з них були кріпаками, які відробляли панщину. Однак, у зв'язку з тим, що наймані працівники були зайняті протягом більшої частини року, на відміну від кріпаків, лише біля 30% відроблених днів були панщинними³⁷.

У цілому, на XVI ст. техніка та організація виробництва солі досягли високого рівня. Проте в наступні сторіччя технічний прогрес загальмувався. У структурі управління королівськими солеварнями сталися важливі зміни, які негативно впливали на їх подальший розвиток. Як уже зазначалося, до середини XVI ст. адміністрування жуп здійснювалося самим королівським скарбом, а "руські жупники" були фахівцями, що перебували на королівській службі й мусили давати скарбові докладні звіти про свою діяльність³⁸. Вони були представниками торгівельного капіталу, які з метою збільшення власних прибутків дбали про технічний прогрес виробництва. Останнім жупником такого типу був багатий купець М. Вальбах (1559-1564)³⁹. Після нього жупи, в тому числі й дрогобицька, перейшли з рук фахових підприємців до феодалів, яким надавалася в держання вся Самбірська економія. Сплачуючи до скарбу певну суму, вони були повновладними господарями на жупах. Але великі феодали, яким відтепер належався титул жупників і зв'язані з ним доходи, самі не вели господарство. Великого поширення набуває система оренди і суборенди жуп, причому суборендарями зазвичай були представники лихварського капіталу. Так, Дрогобицьку жупу в 1630 р. суборендував лихвар Маєр Мошкович з Перемишля⁴⁰. У другій половині XVII ст. всі черини Самбірської економії (в Дрогобичі, Модричі, Ковпці, Старій Солі, Котові і Сприні) були в руках "квотників" – суборендарів, які мали поставляти адміністрації за фіксованою ціною певну кількість (квоту) солі. В 1686-89 рр. ця квота становила 80 тис. бочок на рік⁴¹. У XVIII ст. адміністрація також орендувала квотникам окремі жупи в селах Дрогобиччини і одне з вікон в Дрогобичі, а саме те, з якого йшла сировиця на старостинські й приватні черини. Протягом десятків років орендна плата на користь королівського скарбу становила 1400 зол.⁴², однак при укладенні контракту про оренду віце-адміністратор економії (цю посаду обіймали шляхтичі) брав для себе "контрактове" – спочатку 540, пізніше 900 зол., а врешті-решт висунув вимогу, щоб "контрактове" було вищим від офіційної орендної плати⁴³. Ті квотники, які орендували "черинове" вікно від адміністрації економії, одночасно брали в оренду старостинські черини; до них в Дрогобичі приєдналися черини, експропрійовані старостою у самостійних дрібних виробників⁴⁴. В 1772 р. цю старостинську жупу, що мала 9 черинів, орендували П. Вольф і С. Перл за 15 тис. зол.⁴⁵ Крім дрогобицьких черинів, староста віддавав в оренду квотникам старостинські жупи в селах біля Дрогобича (в Стебнику, Сільці, Трускавці, Модричі, Ковпці). На посади жупних писарів та інших урядовців потрапляли також особи, пов'язані з квотниками і залежні від них. Господарюючи в окремих жупах протягом коротких відрізків часу, квотники були зацікавлені не в технічній модернізації, що вимагало б нових капіталовкладень, а в експлуатації уже наявного обладнання. Це було однією з причин застійності техніки виробництва протягом усього XVII-XVIII ст.

Крім великої скарбової жупи, що входила до Самбірської економії, в Дрогобичі здавна існували черини дрібних товаровиробників, або зваричів-господарів (на відміну від тих зваричів, що були найманими працівниками). Як видно з прізвищ, більшість дрогобицьких зваричів-господарів, які на власних черинах виробляли “топкову” сіль, були українцями⁴⁶. Багато з них одночасно залишались землеробами, на жнива робота припинялася, так само, як і в королівських вежах⁴⁷. Як відзначав Я.Рутковський, зваричі-господарі в Дрогобичі, Модричі, Ковпці на час варення солі наймали собі людей для допомоги, хоча самі вони мали досить вільного часу, щоб займатись сільським господарством, ремеслом, чи торгівлею. “Вони були в кращому становищі, ніж зваричі, які були найманими робітниками, але не набагато. Їх становище відповідало більш-менш становищу самостійного ремісника або дрібного крамаря”⁴⁸. Виробництво солі міщанами натрапляло на серйозні перешкоди з боку феодалів (адміністрації економії і старост), які боялися конкуренції для своїх жуп. На зваричів-господарів, що варили сіль на власних або орендованих у скарбу черинах, було накладено різноманітні оплати і мита⁴⁹. За користування сировицею вони платили жупникові “кошове” (або давали натурою “кошову сіль”), крім того, мусили давати додаткові оплати старостам. У 1580 р. численні дрогобицькі зваричі скаржилися, що перший же жупник, дрогобицький староста Станіслав Гербурт, крім усіх існуючих раніше оплат, наклав нове незаконне мито в розмірі одного гроша від кожної тисячі (одиниця об’єму) вивареної солі⁵⁰. У 1598 р. дрогобицьким зваричам було заборонено укладати з покупцями угоди про попередню оплату солі, яка лише має бути виварена. Крім того, комісія 1598 р. постановила для припинення “сварки”, що в першу чергу сировиця має подаватися до панів і черинів скарбової жупи, яка разом з усім комплексом “руських жуп” входила до Самбірської економії, опісля – до власних панів і черинів старости, і лише насамкінець могли брати її зваричі до своїх черинів. Купувати дрова, що їх вивозили на продаж в місто селяни Дрогобицького староства, було дозволено лише слугам жупника, а зваричі були змушені палити хмизом. Були встановлені також різноманітні обмеження свободи продажу дрібними товаровиробниками вивареної ними солі⁵¹.

Зваричам було категорично заборонено пакувати сіль в бочки, збільшувати розміри своїх черинів “понад давній звичай”⁵². За таких умов кількість самостійних дрібних виробників солі зменшувалася. В 1565 р. їх було 45, а через 120 років, у 1686 р., – вже тільки 33⁵³. В наступні десятиріччя число зваричів-господарів, яких стали звати “черинниками”, і далі спадає. В жовтні 1736 р. Григорій Смотолока, Губицький, Іван Козак, Стефан Салай, Василь Суковий, Данило Королик, Іван Пелечик від імені черинників Дрогобича скаржились на квотників дрогобицької жупи Зельмана Вольфовича і Айзика Левковича. Зі скарги видно, що черинники були поставлені в дуже важкі умови. Так, їм здавна було заборонено купувати “грубі дрова”, і це робило їхню сіль дорожчою. До того ж, раніше, коли черинники не мали коней, то платили по 15 грошів за 30 кошів сировиці, а тепер нові квотники беруть по 24 гр., і ця надвишка в 9 гр. на кожній тридцятці вже принесла черинникам 1600 зол. страти⁵⁴. Далі з’ясувалося, що черинники міняли у селян 6 фір дерева на один віз солі, а жупник, хоч мав право брати з тих фір кожну одинадцятку, фактично брав шосту-четверту фіру⁵⁵. Експлуатація з боку урядовців і орендарів королівських жуп була однією з причин того, що на середину XVIII ст. багато черинників за короткий час позбулися своїх веж. Протягом 1745-46 рр. Іван Дідик, Василь Сеньків, Іван Королик, Василь Скрипуч, Іван Пелечик продали старостині свої вежі по 250-450 зол., тобто, вдвічі дешевше, ніж ці вежі коштували у вільному продажу⁵⁶. Одночасність продажу кількома господарями своїх черинів за

заниженою ціною свідчить, що це сталося під тиском старостинської адміністрації. В 1751-2 рр. старостина перепродала квотникам Зельману, Мошкові Вольфовичу та іншим вежі, які раніше належали зваричам-господарям⁵⁷. В 1749 р. дрогобицькі міщани просили, щоб їм дозволили виробляти бочкову сіль, а потім здавати її адміністрації економії, однак це клопотання, мабуть, не було задоволене⁵⁸. В другій половині XVII ст. вже не бачимо згадок про дрібних самостійних солеварів у Дрогобичі. Очевидно, на той час усі солеварні були сконцентровані в руках великих підприємців та їхніх агентів-лихварів, які наймали колишніх самостійних черинників як зваричів-наймитів⁵⁹. Дуже зменшилася кількість самостійних дрібних солеварів і в селах Дрогобиччини⁶⁰.

Процес концентрації солеварного виробництва охопив і ті солеварні, які були в руках церкви. До старости, мабуть, перейшли два черини, надані Яном III в 1691 р. Лішнянському монастирю в Дрогобичі⁶¹. Монастир кармелітів свої два черини постійно орендував адміністрації економії за 300 зол. річно, а адміністрація, в свою чергу, суборендувала їх квотникам за 2300 зол.⁶²

У результаті процесу концентрації, який відбувався вже з середини XVI ст., в другій половині XVII ст. в Дрогобичі та його околицях залишилось тільки два великі солеварні підприємства – колишні “Руські жупи” в складі Самбірської економії й “черинові” жупи в Дрогобичі та навколишніх селах, що належали дрогобицькому старості. Шляхтич Сломінський, приймаючи в червні 1768 р. Самбірську економію від імені нового адміністратора барона Гартенберга, писав до свого хазяїна: “Були б значні прибутки, якщо б узяти в оренду дрогобицьку (старостинську – Я. І.) і добромільську (шляхетську) жупи, бо тоді не було б перешкоди в продажу солі: можна б підвищувати ціну за своїм побажанням, якби вся сіль була в одних руках”. І дійсно, адміністратор економії в 1769-1771 рр. орендував усе Дрогобицьке староство.

Таким чином, усі великі солеварні були зосереджені в руках двох осіб (а в 1769-1771 рр. – однієї). Відсутність гострої конкуренції, напівмонопольне становище на ринку, що ґрунтувалося на феодалних привілеях – усе це сприяло застою в галузі техніки і організації виробництва та сплаву солі⁶³. Зміни в конструкції обладнання були мінімальними. Збільшилися розміри панв: у XVI ст. вони мали до 26-50 ключів⁶⁴, у другій половині XVII ст. переважають панви по 60-100⁶⁵, а в другій половині XVIII ст. – по 100-120 ключів⁶⁶. Розміри великих панв у другій половині XVIII ст. доходили до 6-8 м. довжини.

Зокрема, в Дрогобичі панви мали розміри $9\frac{1}{2}$ ліктів x $9\frac{1}{2}$ ліктів x 12 цалів, тобто 5,65 x 5,65 x 0,3 м⁶⁷. Збільшення розмірів панв дозволило зменшити інтенсивність експлуатації обладнання і, тим самим, продовжити термін його служби. Так, у XVI ст. на кожному черині сіль виварювали 9-10 разів на день, а на панвах – по 4-5 разів. У другій половині XVIII ст. кількість виробничих циклів на черинах і панвах була вдвоє меншою і становила, відповідно, 4-5 і 2-3 виварювання за день, зате термін їх служби збільшився з одного до трьох років⁶⁸. В Ковпці керат, який раніше приводився в рух руками селян-кріпаків, у 1686 р. був замінений “легким” однокінним⁶⁹. Більш різноманітними стали способи пакування солі. В XVI ст. були відомі лише великі бочки, в кожна з яких входила колода (велика міра об’єму) солі. У XVIII ст. розрізняють два основні види бочок – скарбові, по 140 віденських фунтів (78,4 кг.), і вендичні, по 70 ф. (39,2кг.). Сіль у скарбових бочках надходила до королівського скарбу, а у “вендичних” ішла на продаж. Приблизно із середини XVIII ст. стали виготовляти також т.зв. вонторові бочки, які розміром дорівнювали скарбовим, але були водонепроникними, що робило їх зручними для сплаву річковими суднами⁷⁰. Були ще такі види бочок як “запіканки”, тобто,

бочки, не прикриті зверху, але із заплавленим верхнім шаром солі, а також “наливанки” (розхідки) по 30-70 фунтів у кожній, “насіпанки”, “набиванки”. Пакували сіль також у цебри, а іноді продавали “шрагами”, тобто незапакованими купами певного розміру. Крім малих топок, виробляли вдсятеро більші топки, або “гурмани”⁷¹.

Дрогобицька жупа, як і інші, отримувала металеве устаткування з металургійних печей і кузень, організованих адміністрацією економії⁷². Близько 1766 р. ці підприємства були розширені і у Смільній Підбузької країни замість примітивної печі “димарки” була влаштована “велика піч” (домна)⁷³. Тут, як і на жупах, кваліфіковані роботи виконувались найманими працівниками, а на допоміжних роботах широко застосовувалась праця кріпаків.

Зазначимо, що в XVI – XVIII ст. спосіб обліку та звітності на королівських жупах майже не змінився. Разом з тим, характер джерел не дозволяє розмежувати цілий ряд категорій витрат. Так, у тогочасних документах, у рубриках витрат “на будівництво”, “на сировичні вікна” і т. ін., об’єднано видатки на сировину, на засоби виробництва і на оплату робочої сили. Проте навіть порівняння даних про розподіл витрат між окремими їх категоріями в тому формулюванні, що застосовувалося в документах XVI-XVIII ст., дозволяє зробити деякі висновки.

Для того, щоб можна було оцінити, яке місце займала Дрогобицька жупа серед інших скарбових жуп, наведемо насамперед дані про витрати на виробництво солі не лише в ній, але й у двох інших жупах Самбірської економії за один рік, який можна вважати типовим для 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст. При цьому слід мати на увазі, що в дані про видатки на робочу силу включено лише відомості про оплату праці вільнонайманих робітників, а також тих, що працювали за примусовим наймом, а праця кріпаків у джерелах не відображена. Хоча в більшості випадків у той час кріпаки отримували за примусову роботу в жупах певну оплату, то на допоміжних роботах застосовувалась і неоплачувана панщинна (за підрахунками В.Інкіна, панщизняні працівники склали 17% всіх зайнятих на жупах)⁷⁴.

Для того, щоб, хоча б приблизно, порівняти, як змінилася питома вага різних категорій витрат за два сторіччя, необхідно обчислити процентне відношення окремих видів витрат до їх загальної суми на підставі матеріалів за 1565 рік, які наводить Рутковський, та матеріалів за 1771-72 рр. Для цього ми мусимо об’єднати різні категорії витрат у такі самі групи, як це є у Рутковського.

Як видно, протягом усього аналізованого часу витрати на паливо займали приблизно половину всіх видатків адміністрації на виварювання солі. Така велика питома вага цих витрат пояснюється неекономічною конструкцією топок (печей). Це призводило до того, що для виварення однієї панви солі в другій половині XVIII ст. було потрібно, в середньому, латр дров, тобто, приблизно 10 куб. м. Питома вага видатків на найману робочу силу трохи зросла, що пов’язано насамперед з поширенням системи “примусового найму”, при якій, як уже вказувалося, кріпакам, зайнятим на жупах, видавалася певна грошова оплата, хоч і менша, ніж вільнонайманим робітникам. Крім того, у зв’язку з падінням вартості грошей, адміністрація була змушена підвищити платню зваричам. Напередодні захоплення Галичини Австрією в Дрогобичі платили: головним зваричам по 10 гр. за панву, лопатникам (яких було вже по два коло панви) – 1 зол. 24 гр. на тиждень, наглядачеві за кератом – 3 зол. в тиждень, сторожам – 1зол.15 гр. в тиждень, а бондарям – по 4 гр. за просту і по 10 гр. за “вонторову” бочку⁷⁵. Але падіння вартості грошей відбилася не тільки на видатках на робочу силу, але й на інших витратах і тому не могло мати істотного впливу на співвідношення між різними категоріями

витрат. В цілому, особливо якщо врахувати недосконалість тогочасних методів обліку, можна лише зробити висновок, що істотних змін у розподілі видатків за окремими статтями не відбувалося⁷⁶. Це узгоджується зі зробленим на підставі інших джерел спостереженням про те, що протягом тривалого часу зміни в організації праці на жупах були порівняно незначними. Це пов'язано з рутинністю техніки, повільністю розвитку продуктивних сил у ранньомодерний час.

В умовах напівфеодальної організації виробництва, при застосуванні повністю або частково дармової робочої сили селян-кріпаків, солеварні жупи давали досить великий, як на той час, доходи. Це видно хоча б зі звітів адміністрації жуп за 1769-1770 рік, за який маємо відомості не тільки про витрати на виварення солі (без розподілу по окремих статтях), але й дані про прибутки від продажу. При розгляді цих матеріалів треба мати на увазі, що адміністрація жуп була зобов'язана щороку видавати досить значну кількість солі на скарбові жупи за зниженими фіксованими цінами – 2-3 золотих за скарбову бочку, в той час, коли на ринку таку сіль можна було продати щонайменше за 4-6 золотих⁷⁷. “Видана на склади” сіль призначалася, в основному, для продажу шляхті також за зниженими, встановленими сеймовими ухвалами цінами⁷⁸. Лише решта солі надходила на ринок.

Зупинимося коротко на питанні про обсяги виробництва на королівських жупах. Протягом XVII – XVIII ст. відбулись певні зміни, хоч і непринципового характеру, в організації виробництва. Вийшла з ужитку практика виварювання солі на королівських черинах, обслуговуваних кріпаками, а також надання в оренду міщанам і селянам королівських черинів для роблення солі для себе, а дрібних виробників-власників черинів на Дрогобиччині примусили припинити виробництво. Продукування солі на черинах стало здійснюватись квотниками, які орендували їх у феодалів, – дрогобицького старости, католицьких монастирів, а частково – і в адміністрації економії. Але основна кількість солі в “руських жупах”, що належали до Самбірської економії, вироблялася на панвах і пакувалася у бочки. Протягом 1768-1771 рр. на королівських жупах, що перебували безпосередньо під управлінням жупної адміністрації, було виварено 320333 бочок солі, тобто, в середньому, біля 80 тис. бочок на рік. З іншого боку, в 1565 р. на цих же жупах було виварено майже 70 тис. бочок солі. Якщо навіть урахувати, що розмір бочки солі в 1565 р. нам не відомий⁷⁹, то все ж таки можна зробити висновок, що розміри виробництва залишились приблизно на тому ж самому рівні.

Підбиваючи підсумки, підкреслимо, що вже в середньовічну добу соледобувна промисловість Підкарпаття досягла високого, як на той час, рівня. В наступні сторіччя концентрація солеварного підприємств збільшувалася і підвищувалася їхня технічна оснащеність. Уже в XVI ст. великі державні (королівські) солеварні в Дрогобичі та навколишніх селах і в Старій Солі були, по суті, підприємствами мануфактурного типу, в яких феодальні основи організації праці перепліталися із зародками нових капіталістичних відносин. У XVII-XVIII ст. розвиток продуктивних сил і, зокрема, технічний прогрес у солеварінні відбувалися надзвичайно повільно. Такий стан справ характерний для доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Незважаючи на несприятливі умови, питома вага Дрогобича в солеварній промисловості Підкарпаття помітно зростає. В 1565 р. в Дрогобичі вироблялось 26020 бочок солі на всіх панвах і черинах, що були в місті, – скарбових, старостинських і приватних. В 1768-1772 рр. тут лише на скарбовій жупі, що мала п'ять панв, виробляли, в середньому, 36409 скарбових бочок солі. Крім того, в Дрогобичі була старостинська жупа, яка за один рік (з липня 1768 до липня 1769 р.) виробила 29763 бочки солі⁸⁰, найімовірніше, вендичних. Таким чином,

загальні розміри виробництва на обох дрогобицьких жупах перевищували в той час 50 тис. скарбових бочок. З них, за підрахунками австрійських урядовців, на момент захоплення Галичини Австрією, 40 тис. бочок виварювалося на панвах, а 10,5 тис. бочок – на черинах⁸¹. Більшість розташованих по селах жуп економії і Дрогобицького староства, продуктивністю по 2-13 тис. бочок на рік, також концентрувались навколо Дрогобича. Отже, Дрогобич зберіг значення найважливішого осередку солеварної промисловості на Підкарпатті. Тут вирости кваліфіковані кадри солеварів, які працювали і в інших жупах Підкарпаття⁸². Однак, якщо в XVI і частково в XVII ст. солеваріння становило серйозне джерело доходів для багатьох міщан, то на XVIII ст. у солеварінні були зайняті лише зваричі-загородники і комірники, а у вивозі і збуті солі – передміщани, яким заробітної плати ледве вистачало на прожиття. Таким чином великі підприємці та лихварі майже повністю усунули дрібних виробників Дрогобича від отримання прибутків із солеваріння. Наявність у самому місті і на Дрогобиччині жуп сприяла тому, що навіть у період найважливіших війн і стихійних лих ремесло й торгівля не занепали настільки, як у багатьох інших містах.

¹ Цит. за перекладом: Syxt E. O cieplicach w Skle. – Lwów, 1780.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ) – Ф. 32. – Т. 2. – Арк. 34.

³ Rutkowski J. Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta. – Lwów, 1925; Rutkowski J. Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta. – Poznań, 1927.

⁴ Dicker J. Górnictwo na Rusi Galickiej w XV w. i pierwszej połowie XVI w. // Rocznik Przemyski. – Т.5. – 1924; Turska J. Przemysł solny w woj. Ruskim w XVI w. // Spr. Tow. Nauk we Lwowie. – Т. 8. – 1928.

⁵ Osuchowski W. Gospodarka solna na Rusi Halickiej od XVI do XVIII w. – Lwów, 1930.

⁶ Див. напр.: Ісаєвич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – Вип. 7. – К., 1961. – С.99-112; Його ж. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30-60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип.4. – К., 1960. – С.30-39; Його ж. З історії Дрогобича XVI-XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР. – К., 1961. – С.3-35

⁷ Грабовецький Б.В., Сіреджук П.С. Солеварні промисли Прикарпаття // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 4. – С.44-47.

⁸ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. – К., 1991. – С.14-59.

⁹ Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – Ч.10. – С. 33; ПСРЛ. – Т. 2. – С. 830.

¹⁰ Matricularum Regni Poloniae summaria. – Par. 4. – Vol. 3. – P. 421. – Suppl. N 1179.

¹¹ Rosenberg M. Studia górnicze // Czasopismo Prawne i Ekonomiczne. – R. 18. – Kraków, 1920. – S. 190.

¹² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Т. 3. – S.86-89; Widman K. Wiadomość o archiwum miasta Lwowa // Przegląd Archeologiczny. – 1883. – Z. 2. – S. 95-97; Z.3. – S.86-88.

¹³ Дослідник цього питання писав: “Принцип гірничої регалії (виключного права монарха на експлуатації надр) був властивий як польському праву, так руському праву... На Галицькій Русі угорська і польська адміністрація, що управляли цим краєм з 1340 р., не тільки не змі-

нили юридичного стану в гірництві, а ще більше утвердили його своєю адміністративною практикою”) Dicker J. Op. cit.

¹⁴ Мабуць, перекручене “людей”.

¹⁵ Пам’ятки мови та письменства давньої України. – Т. 4. – К., 1930. – С. 151-152.

¹⁶ Dicker J. Op. cit.

¹⁷ Пам’ятки мови та письменства давньої України. – Т. 4. – С. 152.

¹⁸ Правда Русская. – Т.1. – М.-Л., 1940. – Стаття 9. – С. 105, 149, 169, 246.

¹⁹ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – Отд. 4. – С. 131, 173.

²⁰ Turska J. Inwentarz żup samborskich z 1558 r. // Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa. – Т.І. – Wrocław, 1957. – S.307-308.

²¹ Ibid. – S. 308.

²² Устюгов Я.В. Солеваренная промышленность соли Камской в XVII в. К вопросу о генезисе капиталистических отношений в русской промышленности. – М., 1957. – С.38.

²³ Pomniki dziejowe Przemyśla. – Т.І. – S.173. – N 2052; Т.2. – S. 60, 132, 524,1097; ЦДІАЛ – Ф.52. – Оп.3. – Т.698. – С.537, 916.

²⁴ Dicker J. Op. cit.; Keckowa A. Meichior Wallbach. – Warszawa, 1955. – S.154.

²⁵ Prochaska A. Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej. – Lwów, 1890. – S. 40. – N 53; Pułaski F. Opis 815 rękopisów. Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. – Warszawa, 1915. – S. 354; AGZ. – Т.5. – S. 81-82. – N 66.

²⁶ AGZ. – Т.9. – S.76-77. – N 58.

²⁷ Papee F. Polska, Litwa i Ruś na przełomie wieków średnich. – Т.І. – Kraków, 1903. – S. 324.

²⁸ Turska J. Inwentarz.... – S. 297.

²⁹ Keckowa A. Inwentarz żupy Solskiej z 1559 r. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1954. – N4. – S.700-714.

³⁰ Оссол. (Вроцлав). – № 1255, 1632, 9553, 9547; Жерела. – Т. 2. – С. 38-47; Т.7. – С.320-328.

³¹ Turska J. Inwentarz... – S.304.

³² Оссол. (Вроцлав). – 9687. – С. 205.

³³ Описи Дрогобицької жупи див. Жерела. – Т.2. – С.39; Т.7. – С.321; Оссол. (Вроцлав). – 9547. – С. 123-135; 9553. – С. 31; 1652. – Арк. 3-10; 1255. – С. 32-33.

³⁴ Turska J. Inwentarz.... – S.314.

³⁵ Устюгов М.В. Вказ. праця. – С. 314.

³⁶ Жерела. – Т. 2. – С.58.

³⁷ Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1958. – С.204.

³⁸ Meckowe A. Op cit. – S. 154.

³⁹ Ibid. – S.156.

⁴⁰ ЦДІАЛ – Ф.13. – Т.349. – С. 222; Т.693. – С.771.

⁴¹ Оссол. (Вроцлав). – 9553. – С. 134.

⁴² ЦДІАЛ – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр.616. – Арк.162-166; Ф. 159. – Оп.8. – Спр. 623. – Арк.8.

⁴³ Там само. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 616. – Арк.145.

⁴⁴ Після захоплення Галичини Австрією в офіційних описах жуп зазначалось, що вся старостинська жупа спершу належала міщанам, а потім була незаконно захоплена старостиною. Див. Оссол. (Вроцлав). – 9687. – С. 205.

⁴⁵ Див. там само. – Арк. 140, 156, 158.

⁴⁶ Жерела. – Т.2. – С.39.

⁴⁷ Там само. – С.40, 57.

⁴⁸ Rutkowski J. Podział dochodów... – S.45.

⁴⁹ Від усіх оплат і мит були звільнені лише окремі привілейовані власники черинів – староста і його слуги, духовенство. Так, у 1601 р. жупник руських жуп, сандомирський воєвода Ю. Мнішек узамін за відібрану для будівництва складу солі ділянку, де раніше стояла вежа церкви Юра, надав священникові Терлецькому місце для побудови ним вежі, увільнивши від оплат за сировицю / Dąkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w XV w. –Lwów, 1927. – S.127.

⁵⁰ ЦДІАЛ – Ф.13. – Т.296. – С.17.

⁵¹ Там само. – Ф.9. – Т.364. – С.664-666.

⁵² Komisja Samborska z r. 1698 // Archimum Komisji Prawniczej. – Т.5. – S.322.

⁵³ Rutkowski J. Podział dochodów ... – S.40; Kuczera A. Samborszczyzna. – Т.2. – S.19-20.

⁵⁴ Це відповідає 160 тисячам кошів.

⁵⁵ ЦДІАЛ – Ф.32. – Т.6. – С.89-91.

⁵⁶ Там само. – Т.4. – С.256-257, 335, 114; Т.3. – С.18.

⁵⁷ Там само. – Т.3. – С.669, 690.

⁵⁸ Там само. – Ф.159. – Оп.8. – Спр.623. – Арк. 6.

⁵⁹ Там само. – Т.863. – Арк. 110.

⁶⁰ Оссол. (Вроцлав). – 9547. – С. 109.

⁶¹ ЦДІАЛ – Ф. 32. – Т. 7. – С.366; ЛБАН, Оссол. – 2901. – С.589.

⁶² Там само. – Ф. 181. – Спр.616. – Арк. 169, 161, 163.

⁶³ Про організацію сплаву солі у XVIII ст. див. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 254. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 2.

⁶⁴ Rutkowski J. Z dziejów żup... – S. 372

⁶⁵ Оссол.(Вроцлав). – 9553. – С. 31, 34.

⁶⁶ Там само. – 1632. – Арк. 4,9, 132-133.

⁶⁷ Там само. – 9547. – С. 127.

⁶⁸ Rutkowski J. Z dziejów żup... – S. 373.

⁶⁹ Оссол. (Вроцлав). – 9553. – С. 37.

⁷⁰ ЦДІАЛ – Ф.181. – Оп. 2. – Спр. 617. – Арк. 69.

⁷¹ Там само. – Арк.70.

⁷² Там само. – Спр. 614. – Арк.6-8.

⁷³ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. – Cz. I. – Warszawa. 1956. – S. 164–170.

⁷⁴ Інкін В.Ф. Крестьяне Самборской економии в середине XVIII в. (автореферат). – Львів, 1955. – С. 9.

⁷⁵ Kelb M. Die Soolquellen von Galizien. – Jahrbücher der k. k. Geologischen Reichsanstalt, 1876. – Bd. 26. – S.172.

⁷⁶ Єдиним зазначеним відхиленням від середнього рівня є збільшення видатків на будівництво іпанви в Ясеницькій жупі в 1771-1772 р. Це пояснюється тим, що ця жупа якраз тоді знову відкрилася після тривалого періоду простою і тому необхідні були значні капіталовкладення на її обладнання.

⁷⁷ ЦДІАЛ – Ф. 181. – Оп.2. – Спр. 613. – Арк. 45-5; Kelb M. Op. cit. – S.173.

⁷⁸ Osuchowski J. Op. cit. – S.36.

⁷⁹ Є підстави припускати, що розмір бочки в 1565 р. був навіть більший, ніж у XVII ст. В усякому разі, різниця в розмірі бочки не могла бути надто значною.

⁸⁰ ЦДІА у Львові. – Ф.181. – Оп. 2. – Спр.616. – Арк. 133.

⁸¹ Оссол. (Вроцлав). – 9687.

⁸² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – АСК 46. – Т. 25. – Арк. 50.

Ярослав Ісаєвич.

Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI-XVIII ст.

У статті на основі обширної джерельної бази здійснено аналітичний опис організації та розвитку солеварного промислу на Дрогобиччині у XVI-XVIII ст. Автором зібрано відомості про видобування солі в давньоруські часи. Детально описано технологічний процес вироблення солі: від видобутку соляної ропи до її виварювання. Автором виділено основні форми організації промислу, якто великі королівські жупи та виварювання черунапи приватними особами. проаналізовано структуру виврат та розміри прибутків соляного промислу.

Yaroslav Isayevych.

Drohobych Salt-Work in the XVI-XVIII Centuries.

In the article on the basis of an extensive source base the analytical description of organization and development of salt-mining in Drohobych land in the XVI-XVIII c. is carried out. The author gathered the information on salt production in the Old Rus' times. In details there is described the whole technological process of salt-making: from production of hydrochloric brine to salt extraction by evaporation. The following principal forms of the salt-making organization are distinguished by the author, – large royal salt mines and salt extraction from the satiated saline solution by evaporation by the private persons. The structure of the losses and amount of the incomes of Drohobych salt-making craft is analyzed.